

**ANYASÁG A PSZICHOANALÍZISBEN:
LEHETSÉGES KÖVETKEZTETÉSEK
A NŐ MINT SZUBJEKTUM SZEMSZÖGÉBŐL**

Kende Anna

A Melanie Klein által felfedezett és szem elől tévesztett anya

„A »hiány« és a »túlzás« elméleti szétágaznak a pszichoanalízis történetében: míg a klasszikus freudi és lacani elmélet a hiányra, a tárgykapcsolati megközelítés az (anyai) túlzásokra helyezi a hangsúlyt” (Csabai, Erős, 2000: 74). A freudi elmélet középpontjában álló Ödipuszkomplexus, tehát az anya és fia közötti incestuózus kapcsolat apai tiltása a preödipális időszakot és az anyát a pszichoanalitikus elmélet ismeretlen területeire szorította ki. Ez a helyzet Melanie Klein és a tárgykapcsolati elméletek újraértelmezésével változott meg (Rosen, Zickler, 1996).

Melanie Klein munkássága több szempontból is rendkívül jelentős az anyaközpontú elméletek számára. Egyrészt Klein tette lehetővé, hogy az anya önálló helyet kapjon a tárgykapcsolati elméletekben, másrészt a kasztrációs komplexusról az anya centralitásának irányába terelte a figyelmet. Abban is eltért a kortárs férfi (és a férfi nézőpontot internalizáló női) analitikusoktól, hogy kötődését a pszichoanalízishez már a kezdetektől saját anyasága határozta meg (Sayers, 1989). Már anya volt, amikor pszichoanalitikus elméletet dolgozott ki a gyermeki fejlődésről, és ez az anyai perspektíva jól tükröződik az elméletében. A Freudtól való különbözőség tehát ebből az eltérő élményből is táplálkozhatott. „Természetesen ez több volt, mint a nem kérdése. Klein észrevett valamit, amit Freud nem dolgozott ki elég alaposan – a belső reprezentációk fejlődését, elsősorban az anya reprezentációját, amelyet a gyermek az első életévben alakít ki, és látta ennek jelentőségét a további személyiségfejlődésre” (Pantone, 1994: 604).

A freudi elgondoláshoz képest Klein elméletében az első alapvető eltérés az, hogy már a kezdettől tárgykapcsolatokon keresztül értelmezi az újszülött állapotát, tehát nincsen tárgykapcsolat előtti időszak (Mitchell, J., 2000). Az anya-gyermek kapcsolat a preödipális időszakban nem szimbiózist jelent, hanem agresszív szorongásossággal és hasítással jellemzett szakaszt, amely a depresszív szakaszban, az anya és az én mint egészeknek az elkülönülésével oldódik csak fel (Doane, Hodges, 1992). Az Ödipusz-komplexus korábban veszi kezdetét és a felettes-én kialakulása is több szakasszal jellemezhető, így egy egészen új anya-gyermek kapcsolódást figyelhetünk meg, amelyben az anya gyakorlatilag háttérbe szorította a Freudnál oly központi apafigurát (Klein, 1928).

„A csecsemő élete első pillanatától kezdve valamennyi szükséglete kielégítését az anyjától várja. Ez az első kapcsolat pedig már egy tárgykapcsolat minden lényeges elemét tartalmazza. Ráadásul ez a kapcsolat egy veleszületett tényezőn nyugszik: mert az anyamellet (amelyre minden vágya irányul) a csecsemő ösztönösen nemcsak tápláléka, hanem egész élete forrásának is tekinti” (Klein, 1956: 165). A gyermek fejlődésében az anyai test, helyesebben az anyai testtel kapcsolatos tudattalan fantáziák¹ rejtik magukban a tárgykapcsolati ambivalenciát. Az anya teste különféle tárgyakkal telített: benne rejlik a táplálékot is adó anyamell, de tartalmazza az apai péniszt is, és jelen vannak az anya hasában növekvő kisbabák is. A fejlődés, a felettes én kialakulása úgy fogalmazható meg, mint az anyai testtel kapcsolatos fantáziák internalizációja. Már az élet első hónapjában megkezdődik a tárgyakkal kapcsolatos élmények, kapcsolatok belsővé tétele, a saját test koncepciójának kialakítása. Az internalizált tárgykapcsolatok felépítése és a belső tárgyi világgal kapcsolatos fantáziák és szorongások határozzák meg a személy viselkedését és érzését (Mitchell, S., 1981).

Klein a tárgyat adottságnak tekintette, és figyelmét arra fordította inkább, hogy a gyermek a tudattalan fantázia szintjén miként alakítja a kapcsolatot az elsődleges tárgyak iránt. Eszerint az egyetlen releváns kérdés, hogy mi történik a tárggyal a gyermeki fantáziában (Mitchell, J., 2000). Ebből következően az elmélet értelmében az anya csak a tudattalan fantáziában létezik, projektív identifikációkon keresztül, és nemi-

¹ A tudattalan fantáziákat Klein 'phantasy'-nak nevezi, és ezzel a helyesírással írja, ezáltal hangsúlyozva a különbséget a Freud által használt fantáziafogalomtól, amely főként a helyettesítés funkcióját betöltő, többnyire tudatos folyamatokat takar.

gen találunk utalást arra, hogy valóban hogyan viszonyul az anya gyermekéhez, illetve ennek a „mikéntnek” van-e egyáltalán jelentősége. Klein tehát előtérbe állítja az anyát az apához képest, de nem foglalja az anyával mint személlyel. A tárgy koncepciója az, amely leginkább árulkodik arról, milyen szerepet kap az anya. A külső tárgyak mellett, éppolyan súllyal bírnak az internalizációk során belsővé vált jelentős kapcsolatokból előálló belső tárgyak. „A külvilágban lévő valós személyek és a belső jelenlétnek képzelt (ph)antáziában létező másik jelentik a pszichés folyamatok kulcsát, mind a normalitás, mind a patológiák terén” (Mitchell, S., 1981: 377). Jogos kritika az elmélettel szemben, hogy az emberi kapcsolatokat fantazmagóriaként írja le, és nem tulajdonít különösebb jelentőséget a valós, külvilágban létező másiknak, hiába hangsúlyozza a valós személyek jelenlétének jelentőségét is. A tárgyak, illetve a külső személyek többféleképpen kerülnek megfogalmazásra. Egyfelől keletkezhet a tárgy ösztönökből, veleszületett képességeken keresztül a valós, külső személyektől függetlenül. Egy későbbi megközelítés a tárgyat a halálösztön elkerüléséhez köti, a rombolás tárgyakra történő projekciója segíti elő az újszülött túlélését. Egy harmadik megfogalmazásban a külső és a belső tárgy perceptuális félreértelmezésekből áll elő, a gyermek a testi szükségletek frusztrálását éli meg idegen testnek. Egy kombinált megközelítés szerint a korai tárgyak belülről indulnak ki és elsősorban a gyermek különféle szadisztikus impulzusaiból állnak elő, így igen durva, büntető tárgyakat hoznak létre. Később a valós szülők képe is internalizálódik, amely a belső ellentétéként, segítő, kedves tárgyakat alkot, a kétféle tárgy azonban később ötvöződik egymással. A külső és belső tárgyak kombinálódását úgy is megjeleníti, hogy a belső tárgyak valóban létező, külső személyek projekciók általi eltorzításának eredményei, de létezik egy projekciókból és introjekciókból létrejövő tárgyfogalom is, amelyben körkörös folyamatot képezve, a fenyegető tárgyfantáziák a külvilágra projektálódnak. A megközelítések talán nem teljesen konzisztensek, a külső tárgyakra vonatkozóan azonban általánosságban elmondható, hogy alapvetően a belső fenyegető, büntető tárgyakkal szemben lépnek fel, és a szorongás csökkentésének funkcióját látják el (uo.).

Az anya mint fantáziában létező tárgy határozza meg a Klein által leírt kétféle pszichés pozíciót, a paranoid-szkizoid pozíciót, mely során az anyára projektált destruktív fantáziákban élesen elkülönülnek a jó és a rossz tárgyak; illetve a depresszív pozíciót, ahol a jó és rossz együtt élhet, ezáltal a külvilágban tett „károk” jóvátehetőek, a fantáziát a realitás

váltja fel. A büntudat tehát az anyához kötődik az apával szemben, aki csupán az anyával kapcsolatos fantáziák részét képezi, része a kombinált tárgynak. Mivel a depresszív pozícióból való sikeres kilépés az, amely a gyermeket egy érett identitással rendelkező személyé alakítja, az Ödipusz-komplexus során lejátszódó folyamatok helyett ebben is az anya kerül előtérbe (Klein, 1935; 1946).

Az az ambivalencia, amelyet a gyermek érez a külső tárgyak iránt, és így elsősorban az anya iránt, vélhetően tükrözi Klein álláspontját is az anyaságról. Bár Winnicott szerint Klein a hétköznapi gyermeket patalogizálta azáltal, hogy fejlődését patológiás pozíciókon keresztül írta le (Doane, Hodges, 1992), ebben közvetetten megfogalmazódik a hétköznapi anya patalogizálása is, aki a gyermeke számára (ha csak fantáziában is) egyszerre egy fenyegető, bosszúszomjas lény és ugyanakkor az életet jelentő forrás. Klein az anyának egyszerre képes a legnagyobb jelentőséget tulajdonítani és teljes mértékben figyelmen kívül hagyni őt. A fejlődéssel kapcsolatos elméleteiben impliciten éppen olyan ambivalensen viszonyul az anyához és az anyasághoz, mint a gyermek.

Melanie Klein az anyaság pszichoanalitikus felfedezésénél sokkal többet tett: olyan radikális álláspontra helyezkedett, amely egyrészt kritizálja a társadalmi pozíciók pszichoanalízis nyelvére történő leképezését, másrészt problematizálja a nőiség és az anyaság összefonódásának kérdését is. Minderre abból következtethetünk, hogy az anyai fantázia ambivalens megjelenítése csak részben azonos a freudi elméletben megjelenő ambivalenciával, mégpedig az aktív–passzív szembeállításal, hiszen Kleinnél a hangsúly a hatalom és az alávetettség, a szubjektum és az objektum hasított, majd helyreállított kettősségén van. Ez kívül esik a patriarchális hatalmi struktúra működési mechanizmusain. Túlhalad a társadalmi hierarchia leképezésén azáltal is, hogy a gyermeki fantázia szemszögéből közelít a kérdéshez, illetve ebben a felfogásban az anyaság nem egy archaikus, társadalom előtti állapot iránti nosztalgiaként jelenik meg, hanem egy kezdeti, szorongással teli függőségi állapotként, amely egyszerre kérdőjelezi meg az anyaság idealizálását és a nőiség hátrányos pozícióját a fejlődésmenetben. A pszichoanalitikus elméletek közül talán a kleini elgondolás tudja a legsikeresebben és a legkevésbé reduktív módon megragadni az anyaságban rejlő többszörösséget és ellentmondásosságot. Ezzel tulajdonképpen a megközelítés – Klein saját szándékától függetlenül – könnyebben azonosítható feminista törekvésné, mint azok az elméletek, amelyek az anyaságban és a terhességben keresik a nők közötti

összetartó erő forrását, illetve ellenkezőleg, háttérbe kívánják szorítani az anyaság kérdését.

Tüköranya – anyatükör

Donald W. Winnicott Kleinhez képest egy további lépést tett annak érdekében, hogy az anyaság a pszichoanalízis látókörébe kerüljön, ugyanakkor elméletében több buktatót is észrevehetünk a nőiség és az anyaság definiálódásában. A Kleintől ismert „jó és rossz mell” fantáziáját továbbfejlesztve a jó és rossz anyai viselkedés elméleteit alkotja meg egy sokkal pragmatikusabb megközelítésben. Winnicottnak nemcsak megfogalmazásai világosabbak, közérthetőbbek, hanem azt is láthatjuk, hogy – a pszichoanalízis gyakorlatától eltérően – elméletében nagyban hagyatkozik az egészséges anya-gyermek kapcsolat megfigyelésére is.

Az anya jelenti a „megtartó környezetet” a gyermek számára, melynek keretein belül a csecsemő szelf fejlődésében a részek úgy állnak össze, hogy a gyermek saját magát tekintheti aktív ágensnek, az anya tehát lemond arról, hogy őt a gyermek mint identitásának forrását felismerje. Minden gyermek birtokolja a kreativitás, az integráció, a szeparáció és az érzelmi gazdagság lehetőségeit, amennyiben „elég jó anyával” rendelkezik, aki aktívan adaptálódik a gyermek igényeihez, aki reciprok kapcsolatot alakít ki a gyermekkel, és engedi, hogy a gyermek érezze saját valóságát testének keretei között (Minsky, 1996).

Az anyától való teljes függőség, a kezdeti kaotikus állapot és meg nem különböztettség állapotából a gyermeknek el kell jutni az anyán kívüli világ, a realitás megismeréséig, hasonlóan a kleini illetve a többi tárgykapcsolat elmélethez. Ahhoz, hogy a gyermek kilépjen a totális függőségből és káoszából, ki kell alakulnia a minden emberben potenciálisan jelenlévő szelf érzésének. Az elég jó anya abban játszik szerepet, hogy a gyermekének elismerésével, az kialakíthassa az autentikus és valós szelf érzését. A hamis szelf az anyai túlzott törődés, az anyai adaptivitás hiányából ered. A függőség állapota minden gyermeket – fiút és lányt egyaránt – az anya/nő irányában érzett félelemmel indít el az életben, ezáltal válik oly fontossá, hogy az anya hogyan kezeli ezt a helyzetet, felismeri-e, elismeri-e gyermekét mint önálló szubjektumot.

Az ágensként feltüntetett anya Winnicott-tól gyakorlati javaslatokat kaphat arról, hogyan viselkedjen gyermekével szemben, kezdeménye-

zési képességéről önként és természetes módon mond le. Tehát míg első látásra az anya valóban független és szabad, szabadsága a gyermeknevelés és a háztartás területére korlátozódik csupán (Doane, Hodges, 1992), illetve az „elég jó anya” még e téren is beéri azzal, ha tükörként vehet részt a fejlődésben. Az anya a visszatükröződés ágense, arca jelenti a tükört, amelyben a gyermek saját magát látja. „A tükör feladata a megerősítés, a dolgok észrevétele és jóváhagyása” (Winnicott, 1999: 114). Optimális esetben az anya odafigyelő nézést biztosít a gyermek számára, amely hozzásegíti a gyermeket a saját realitásának kialakításához. Az anya arca a csecsemő énje elé állít tükört, mégpedig úgy, hogy elismerést sugároz. Az anya válaszkészsége határozza meg a gyermek fejlődő identitását, tehát az anyát minden identitás forrásává teszi meg (Winnicott, 1999).

Winnicott elméletei, az anyaságra vonatkozó normatív nézetek ellenére fontos állomást jelentenek az interszubjektív gondolkodásmód kialakulásában. Egyrészt a másik elismerésének jelentősége a szubjektivitás kialakításában az interszubjektív nézőpont egyik alap gondolatává vált. Ebben az összefüggésben a tárgykapcsolatoknak arra az aspektusára került a hangsúlyt, amely a másik személy szubjektum helyzetének kialakulásához szükséges. Másrészt a gyermek aktív részvétele a szubjektivitás és az ágencia kialakulásában az első fontos lépés annak felismerésében, hogy a folyamat nem egyirányú, nem egy szubjektum és egy tárgy statikus viszonyáról van szó. A kulturális élmény kialakulásához vezető út az anyát helyettesítő átmeneti jelenséggel kezdődik, ezt követi a játszás, majd a közös játszás, amely elvezet a kulturális élmény szintjéig. Ez a folyamat arra utal, hogy a fejlődés a külső és belső élmények interakciójában a belsőtől a külső felé való eltolódáson keresztül valósul meg. A játék az anya és a gyerek közötti „potenciális térben” történik. „Ez a potenciális tér rendkívül változatos lehet a babának az anyával vagy anyafigurával kapcsolatos tapasztalataitól függően, és ezt a potenciális űrt szembeállítom a belső világgal és a tényleges vagy külső valósággal” (Winnicott, 1999: 41). Az így leírt tér valójában az interszubjektivitás teraként is felfogható, hiszen amire utal, az két szubjektum találkozásának a színhelye, mint az analízis során. „A pszichoterápia két játéktér egymást átfedő mezsgyéjén zajlik, a páciensén és a terapeutáén. A pszichoterápia két ember összjátéka” (uo.: 38). Azonban a gyermek a játszás során fokozatosan elsajátítja, hogyan váljon teljes értékű szubjektummá és alakítsa ki az objektum felé irányuló kapcsolatait, vagyis az anya ebben a kapcsolatban fokozatosan szubjektumból objektummá válik.

A két elmélet összehasonlításából érzékelhető, hogy Klein – vélhetően személyes élettörténetében is – sokkal árnyaltabb képpel rendelkezik az anyaságról, mint Winnicott. Ezért, vagy mivel elméletében főként a gyermeki analízisre koncentrált, nem keresi az anyaságra vonatkozó egyszerű leírásokat, így hű marad az anyaságban rejlő sokféleséghez, többszörösséghez. Ezzel szemben Winnicott igen redukcionista módon fogalmazza meg az anyaság fogalma alá csoportosított teendőket, és azt, mit jelent jó vagy rossz anyának lenni. Winnicott az elég jó anya gondolatának kidolgozásával expliciten is nehezményezi az anya mint szubjektum törekvéseit, vagyis jelzi, hogy vannak nők, akik az anyaságban a szubjektumként történő érvényesülés lehetőségeit keresik, de ezzel ártanak a gyermeknek, elveszik tőle a szubjektivitás elsajátításának képességét. Messzebb megy tehát az anya mint szubjektum tagadásában, mint a freudi koncepció, amely alapvetően ambivalensnek írja le az anya helyzetét, és a szubjektum és az objektum pozíciójában szekvenciális váltásokat feltételez.

A tárgykapcsolat elméletek mérföldkövet jelentenek az anyasággal kapcsolatos elgondolásokban, mert – hátat fordítva Freudnak – az anyát kiemelik az aszociális kapcsolatok szintjéről, és a társadalomba való belépés elsődleges tényezőjévé teszik meg. Ez a paradigmaváltást is jelentő új irányzat mind az anyaságról, mind a nőiségről alkotott fogalmak átértékelődéséhez vezetett, annak ellenére, hogy az ismertett két – kleini és winnicotti – elmélet még nem kínálja egyértelműen az átértékelődést, és magán hordozza a nemekkel kapcsolatos determinisztikus nézőpont jegyeit. Az újszerű, a pszichoanalízis tárgyában hangsúlyeltolódást hozó tárgykapcsolat-elmélet nem volt képes szakítani a pszichoanalízis nemekre vonatkozó konzervatív elképzeléseivel, és „míg elsődlegességet biztosított a femininitásnak a maszkulinitás fogalma előtt, e nemi kategóriák kulturális jelentéseire épülő sztereotípiákat nem vonta kétségbe” (Sprenghether, 1990: 189). Ennek ellenére a tárgykapcsolati iskolák jelentették a legfőbb inspirációt a (főként amerikai) feminista pszichoanalízis számára. A tárgykapcsolati kontextusban ugyanis a nőiség a személyes kapcsolatok szintjén definiálódik, így a szociológiai tények – mint például a nemek közötti munkamegosztás –, illetve akár a nemi szerepfelosztás is bekerülhetett a pszichoanalitikus elméletekbe, újabb lehetőségeket kínálva arra, hogy a nőiséget szociális konstrukcióként értsük meg.

Az anyaság elméleteinek feminista pszichoanalitikus újraírásai

A feminizmusban érvényesülő két ellentétes tendencia a nőkben található közös jellegzetességek maximálására vagy épp minimalizálására törekszik, és ebben látja a nők egységes vagy különböző érdekeinek érvényesülési lehetőségét. A minimalizálás igénye ismertebb, hiszen ez az elképzelés a nemekkel kapcsolatos sztereotip gondolkodásmód dekonstrukciójára vonatkozik, és ezáltal kívánja a patriarchális társadalom alapjait megkérdőjelezni. A maximalizálás éppen a női testet, a szexualitást és a reprodukciót teszi meg a közös élmények színhelyéül, és erre alapozza azt az állítását, hogy a nőkben osztálytól, származástól, kultúrától, stb. függetlenül több közös van, mint a nők és férfiak között (Snitow, 1989).

E két irányt könnyen vonatkoztathatjuk az anyasággal kapcsolatos nézetekre is, hiszen az anyaság identitáspolitikai felhasználása arra mutat rá, hogy a kötelező anyaság jelentős akadályt képez abban, hogy a nők szubjektumként érvényesülhessenek. „A női sajátosságot az anyaság fogalmával jellemezni kívánó törekvések – és itt most mindegy, hogy biológiai vagy társadalmi értelemben – (...) szakadásokhoz, sőt a feminizmus egészének megtagadásához vezettek. Hiszen bizonyára nem minden nő anya; néhányan nem lehetnek azok, mások túl fiatalok vagy túl öregek hozzá, megint mások nem akarnak azzá lenni, egy negyedik csoport, az anyák esetében pedig nem feltétlenül ez a tény eredményezi a feminista politizáláshoz való csatlakozást” (Butler, 1997: 26). A nők azonosítása az anyasággal, illetve az anyaság feminista célzatú kihasználása a nők uniformizáltságának képzetét kelti, illetve egyéb problémákat is magában rejt: az addig különböző társadalmi osztályokba, foglalkozási területekbe, eltérő családformákba, stb. sorolt nők az anyaság ürügyén azt a látszatot keltik, mintha közös érdekeik, érdeklődésük, problémáik és feladataik lennének. Továbbá, úgy helyezi előtérbe a test szerepét, hogy azáltal a nők testen keresztül történő meghatározottsága tovább erősödik, és – csatlakozva a Butler által képviselt állásponthoz – felosztja a nőket az anyák és nem anyák két egymástól eltérő és eltérően értékelt csoportjára.

Ezzel szemben a másik oldal képviselőjében Chasseguet-Smirgel úgy nyilatkozott egy interjúban, hogy „úgy tűnik, néhány feminista tudattalanul antifeminista irányban halad, mivel nem látják, hogy az anyaság és a terhesség ténye hatalmas teljesítményt jelent. Óriási örömről van szó. (...) A terhesség során lehetőség nyílik az anyával való teljes fúzióra,

amelyet egy férfi soha nem tud igazán újra felfedezni” (Hoffman Baruch, Serrano, 1988: 114).

Mindkét feminista megközelítés elzárkózik attól, hogy az anyaságot úgy emelje fontos pozícióba, hogy az ne normatív módon legyen a nőiség társadalom által elvárt feltétlen része, hanem a társadalom szemében és a személyes élettörténetben is kiemelt szerepet játszó jelenségként kezelje. Az anyaság mint az élettörténet része jelentősen meghatározza, hogy egy nő önmagára szubjektumként képes-e tekinteni, mások elismerik-e szubjektivitását, illetve alapvetően befolyásolja önmeghatározását, identifikációit. Ez a meghatározottság azonban erősen magán hordozza a társadalmi konstrukció jegyeit, így ebben az összefüggésben elsősorban magát a konstrukciót, annak elemeit és alakulását érdemes elemezni. Figyelembe kell vennünk, hogy az anyaság, mint a nőket összetartó közös érték kiaknázása egyrészt kirekesztő lehet, másrészt a nők testtel való azonosítását erősíti meg, tehát az elnyomást és a szubjektivitás tagadásának lehetőségét rejti magában.

Nancy Chodorow (1978) az anyaság reprodukciójának mechanizmusáról és jelentőségéről szóló monográfiájában – bár az anyasággal foglalkozik – mégsem csatlakozik azoknak a feminista pszichoanalitikusnak a csoportjához, akik az anyaságból feminista erényt próbálnak kovácsolni. Ehelyett az anyaságot olyan feladatként jelöli meg, amely – női munkaként definiálódva – nemcsak pszichoanalitikus értelemben jelent mind a fiú-, mind a lánygyermek nevelkedésében nehézséget, hanem a női foglalkozásokhoz hasonlóan a társadalmi összehasonlítás értékelő mechanizmusainak megfelelően alacsony presztízzsel, és a nőiség és az anyai tevékenység generációkon áthúzódó összekapcsolódásai miatt a nőiség alulértékelésével is jár. Chodorow tehát igen érzékletesen írja le, hogy milyen korlátai vannak a nőiség és az anyai tevékenység összekapcsolódásának, és ennek hathatós ellenszerét is felkínálja.

Chodorow felhívja a figyelmet arra is, hogy a fejlődéssel kapcsolatos elképzeléseink során a gyermekközpontú megközelítés az anya tárgyként való megítélését eredményezi a felnövő gyermek számára, hiszen:

„Mivel a nők anyaként a gyerek elsődleges gondozói, ha a gyerek (vagy a pszichoanalitikus megközelítés) csupán a gyerek szempontjából nézi a (fejlődő) szelfet, akkor az anyát csupán tárgyként fogja észlelni. (...) Az élet során az anyával kapcsolatos percepciók az anya különlegességének és személyiségének észlelése illetve aközött ingadoznak, hogy az anyát narcisztikus kiterjesztésnek, nem elkülönült másiknak látják, akinek létezését csupán az indokolja, hogy az észlelő szükségle-

teit és igényeit kielégítse. (...) Ez az egyik oka annak, hogy a szülői feladatok egyenlő megosztása mint a nemi egyenlőség alapja mellett érvelnek” (Chodorow, 2000: 146–147).

Mindezt általánosítva az interszubszejtivitás jelentőségét ismerjük fel az anya-gyerekek kapcsolatban. „A valódi differenciáció, az igazi elkülönültség nem lehet csupán a szelf és a másik, a jelenlét és hiány percepciója és élménye, hanem pontosan két szelfet, két jelenlétet, két szubszejtumot kell tartalmaznia. A másik mint szubszejtum felismerése csak addig lehetséges, amíg az illetőt nem uralják saját érzett szükségletei és saját kizárólagos szubszejtivitása (uo.: 146).

A szeparáció-individuáció vagy differenciáció és a különbözőség fogalmait a pszichoanalízis hajlamos összekapcsolni egymással, annak ellenére, hogy a különbözőség nemcsak nem feltétele a szelf fejlődésének, hanem tulajdonképpen annak éretlenségét tükrözi. „A különbözőség differenciációba olvasztása tulajdonképpen védekező és reaktív, a szeparálatlanság érzésére adott reakció” (uo.: 147). A tárgykapcsolat elméletek lényege, hogy a szelf fejlődése során a gyermek a kapcsolati szelf belső képét kialakítva sajátítja el biztonságos önállóságát. A jó anya belsővé tett képe az, amely lehetővé teszi a szeparáció elviselését a gyermek számára, és nem az anyától való különbözőség tudása. „A valódi autonómiához vezető differenciáció folyamata során az emberek fenntartják a kapcsolatot azokkal, akik a legkorábbi kötődés tárgyai voltak: valójában ez a kontaktus saját lényegük részét képezi. Az ‘én vagyok’ nem a tagadás útján definiálódik, nem azonos azzal, aki ‘nem én vagyok’” (uo.: 150).

Chodorow elmélete mérföldkövet jelent abból a szempontból, hogy a pszichoanalitikus fejlődéselmélet és a nők társadalmi helyzete közötti közvetlen kapcsolatot tárja fel, illetve külön jelentősége van annak, ahogyan az anyaságot, az anya-gyerekek kapcsolatát elhelyezi mindennek középpontjában. A nők helyzetének megváltoztatására irányuló következtetései azonban egy összetett helyzet leegyszerűsítésének tűnnek, figyelmen kívül hagyják a nők, az anyaság, az anya-gyerekek kapcsolat percepciója mögött fellelhető komplex társadalmi, történeti, politikai és tudományos hatásokat. A kétszülős gondoskodás önmagában nyilvánvalóan nem tudja a társadalom, családstruktúrák kívül létező azon mechanizmusait befolyásolni, amelyek tudattalan gyökereit tárja fel Chodorow az anya-gyerekek kapcsolatban. Az anya megítélésének nem egyetlen forrása az első életévekre univerzálisan jellemző kizárólagos női gondoskodás, bár ez kétségtelenül fontos része annak az élet minden színterére kiter-

jedő diskurzusnak, amely létrehozza férfiak és nők egyenlőtlen társadalmi helyzetét. A nők szubjektumként történő meghatározása ennek ellenére elsőrendű szerepet kap azokban a kérdésekben, hogy milyen kapcsolatok alakulnak ki a családon belül, milyen identifikációs lehetőségei vannak a fiú- és a lánygyermeknek, vagyis hogyan „öröklődik” generációról generációra az anyaság „nem”-specifikus jellege. A korai fejlődéssel kapcsolatos elgondolásai alátámasztják azt az általam is képviselt álláspontot, miszerint az interszubsztivitás, illetve a másik szubjektumként történő elismerése jelenti annak kulcsát, hogy a pszichoanalitikus elmélet adekvátan viszonyuljon a nők csoportja által betöltött hátrányosabb társadalmi pozíció felülbírálásához. Chodorow elgondolása tehát ezen korlátok ellenére is jelentős állomásnak tekinthető, hiszen a családi kapcsolatok területén tulajdonképpen átfogó leírást ad a nőiség és az anyaság jelentéséről, valamint a jelentések összefonódásainak következményeiről a nők társadalmi pozíciójának tekintetében.

Dorothy Dinnerstein (1987) munkássága leginkább abból a szempontból mutat nagy rokonságot Chodorowéval, hogy ő is a kétszülős gondoskodást tekintette a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenségek feloldásának lehetőségeként. A dinnersteini „anya” azonban már kifejezetten a kleini fogalmakra épül, segítségükkel a kleini elmélet meglévő komponenseiből megalkotja a hiányzó anyát, de feltehetően épít Chasseguet-Smirgel Freud kritikájára is, amelyben az omnipotens anyai imágó alapja, hogy az ember túlélésének elengedhetetlen feltétele az anyától való függőség. A fejlődés során elnyert egyre növekvő szabadság és autonómia ellenére is örök nyomot hagy a primer tehetetlenség emléke a gyerekekben (Chasseguet-Smirgel, 1976). Ez az anya tehát egy olyan hatalommal felruházott személy, akinek a gyermek teljesen ki van szolgáltatva. Az anya a szeparáció-individuáció folyamatában azonban a gyermeket elhagyja, a szerző szerint ennek eredményeképp a fiúk olyan partnert keresnek, aki nem kerítheti őket úgy hatalmukba (és később nem fordít hátat nekik), mint egykor az anya tette, míg a lánygyermek a magában lappangó anya hatalmától tartva olyan partnert keres, aki őt uralni képes. Dinnerstein így az anyai omnipotenciát kikényszerítő társadalmat teszi felelőssé a nemi szerepek egyenlőtlenségének reprodukálásáért, tehát a kleini alaphelyzetet egy társadalmi konstrukciónak tekinti, amelyet ily módon – a pszichodinamikus folyamatokra is kiható társadalmi berendezkedés megváltoztatásával – befolyásolni lehetne (Dinnerstein, 1987). Az omnipotens, gyermekét elhagyó anya hatása a nemek közötti kapcsolatok aszimmetriájához vezet,

amelynek megjelenési formáit „általában a destruktív emberi viszonyok paradigmájaként” is értelmezhetjük (Tong, 1997: 34). Az egyenlőtlen szexuális kapcsolatok között jelenik meg az a hatás, amely során a férfiak szubjektumként, a nők objektumként definiálódnak.

Dinnerstein átfogó elméletet dolgozott ki a nemi identitás és főként a szexuális identitás kialakulására, magyarázatot kínált a nemek közötti egyenlőtlen társadalmi helyzetekre, és arra, hogyan kerülnek a nők az objektum, a férfiak pedig a szubjektum pozíciójába. Azonban azáltal, hogy az anya-gyerek kapcsolatot leegyszerűsítette az anyától való függőség, az onnipotencia és az elhagyás kérdéseire, a nők kedvezőtlen társadalmi pozíciójáért minden felelősséget az anyára hárított. Az anyák eszerint egyedül abban a minőségben értékelhetők, mint akik aktív szerepet töltenek be lányaik elnyomásában és a férfi dominancia generációról generációra történő reprodukálódásában.

Julia Kristeva a tárgykapcsolati elméletek nyelvészeti, illetve lacani újraértelmezését kínálja, tehát a kleini és más tárgykapcsolat elméletéhez hasonlóan a preödipális vagy preverbális időszakot helyezi vizsgálódásának középpontjába (Rosen, Zickler, 1996; Doane, Hodges, 1992). Elfordul az anyaság leírására törekvő már létező elméletektől, mert úgy véli, a két domináns megközelítés – a keresztény és a tudományos szemlélet – egyike sem alkalmas az anyaság kérdésének adekvát feldolgozására. Mindezt kimondva-kimondatlanul abból a feminista nézőpontból teszi, mely a nők szubjektumként való elismerésének helyreállítására törekszik, ez azonban nem jön létre sem a keresztény, sem a tudományos anyaságkonceptiókban. A tudomány a terhességet, a szülést és az anyaságot természetes, preszociális vagy biológiai folyamatként írja le, és nem foglalkozik az anyával mint szubjektummal. Amennyiben az anyaság egy természetes folyamat, amelybe a személynek nincs beleszólása, úgy ebben a folyamatban a nő elveszítheti beszélő szubjektum identitását. Amennyiben a tudományos felfogásnál maradvá mégis azt gondoljuk, hogy az anya kontrollálja az eseményeket, akkor a nő valami társadalom előttes, biológiai jelenségnek válik hordozójává, tehát beszélő szubjektumként definiált identitása megint csak fenyegetve van. A kereszténység ezzel szemben azért nem alkalmas modell az anyaságra, mert Szűz Mária figurájának előtérbe helyezésével az anyai test szerepe el lett némítva a terhesség, szülés és anyaság folyamatában (Kristeva, 1980).

A terhesség és a szülés a nő számára a saját anyával történő (újra)azonosulás lehetőségét hordozza, felidézve a korai anya-gyerek kap-

csolatot, a homoszexuális állapotot. Az anya teste a természet és a kultúra között funkcionál, és az identitás újradefiniálódását jelenti. Így a terhes nő teste valósítja meg legjobban, kínálja a legjobb példáját az alakuló szubjektum (*le sujet en procès*) fogalmának, amely – mivel a szubjektum nem egy állandó, kialakult állapot – minden emberre, minden pillanatban jellemző. A pszichoanalitikus állásponttal ellentétben a nőiséget és az anyaságot függetlenné teszi a férfi szexualitástól. Kilép a pszichoanalízisre jellemző fallocentrikus fogalmi rendszerből, amely Lacan fogalomrendszerében azt jelenti, hogy a *jouissance*² élményét a nőiséghez, a női testhez köti, a tárgykapcsolati elgondolásban pedig azt, hogy az anya-gyerek kapcsolatot tekinti a fejlődés kulcsának. Szembehelyezkedik a péniszirigység koncepciójával, amelyet férfi fantáziának tekint, ezáltal a pszichoanalízist is azon területek közé sorolja, amelyek nem alkalmasak az anyaság leírására (Kristeva, 1985).

A nemi differenciáció az anya testével kapcsolatban az elválasztás idején jelenik meg. A fiú- és a lánygyermek egymástól eltérő kapcsolatban állnak az anyai testtel. Mindkét nemű gyermekre jellemző, hogy az elválasztás során az anyai test „abjektálódik”,³ mivel nem szolgálja többé a szükségletek kielégítését. Egy patriarchális kultúrában azonban a férfiak abjektálhatják és erotizálhatják az anyai testet azért, hogy kialakítsák heteroszexuálisukat, míg a nők a heteroszexualitás érdekében egyiket sem tehetik. „A nőknek ahhoz, hogy az anyai testről leváljanak, saját magukról mint nőkről kell leválniuk; és azért, hogy az anyával, az anya női testével némi identifikációt mégis fenntartsanak, az anya testének tetemét a lélek kriptájába temetve kell magukban hordozniuk” (idézi: Oliver, 1997: 300). Az „anyagylkosság” így elengedhetetlen aspektusa a heteroszexuális nővé (illetve férfivé) válásnak, az individuáció folyamatának. A kleini „rossz mell”, a winnicotti nem „elég jó”, vagy rossz anya immár a halott anya képét ölti. A nemek közötti kü-

² „Francia kifejezés a szélsőséges öröme (...). A *jouissance* a pszichoanalízisben a hiány ellentéte. Freud terminológiájában a vágyteljesítéshez áll leginkább közel.” (Wright, 1992: 185) Lacan elméletében a *jouissance* a nőkhöz és a Másikhoz köthető, akik a vágy kielégítését nyújtják a férfiak számára.

³ Kristeva a következőképpen definiálta az abjekt fogalmát egy interjúban: „Az abjekt valami, amitől undorodsz (...) egy nagyon erős érzés, amely egyszerre szomatikus és szimbolikus, amely mindenek előtt valamilyen külső, magunktól eltávolítandó rossz elleni reakció, de ezzel kapcsolatban az az érzésünk, hogy belülről fog minket megmételezni” (Hoffman Baruch, Serrano 1996: 118).

lönbség tehát abból adódik, hogy bár mindkét nem tagjainál elengedhetetlen az „anyagilkosság”, a nők számára ez rendkívül nehéz. Kristeva tehát a nemi különbségek terén csatlakozik a konvencionális pszichoanalitikus látásmódhoz, amelyben az anya helye és társadalmi szerepe természetesként kerül bemutatásra, és amelyben a nő a patológiákra fogékonyabb nemhez tartozik.

Az anya mint tárgy elvesztését minden tárgykapcsolati elmélet középpontba állítja, és a nemi különbségek illetve a patológiák kialakulásának hátterébe is ezt helyezi (Mitchell, J., 2000, Dinnerstein, 1987). Kristevánál a szubjektum alakulása – az anyasággal foglalkozó feminista pszichoanalitikus elméletektől, például Nancy Chodorowtól igen eltérő módon – a nyelv kontextusában történik. „Azt a lépést, hogy Kristeva az anyai megvitatására fordította figyelmét, sokan Lacan mesteri feminista újraírásaként értékelik”, annak ellenére, hogy Kristeva nem szakít a nemi különbségekre és azok kialakulására vonatkozó viszonylag sztereotip elképzeléssel (Doane, Hodges, 1992: 54).

Korábbi, leginkább feminista látásmódot tükröző írásaiban (pl. a *Stabat Mater*ben, 1986⁴) Kristeva külön foglalkozik az anyai vágyakkal, az anya szubjektivitásával, amely aktívan alakítja a gyermekkel való dialektikus viszonyt. Ebben az összefüggésben az elválászás mindkét fél számára veszteség, Kristeva egyszerre szentel figyelmet az anyai és a gyermeki frusztrációknak. Később (Kristeva, 1989), egyre inkább a tárgykapcsolati elméletekhez közelítve, az anyai szubjektivitást a nemi különbségekről alkotott konvencionális látásmódjának rendeli alá, és megelégszik azzal, hogy a lány számára is veszélyesnek ítéli meg az elsődleges anyai tárggyal való azonosulást, helyette az apai tárggyal történő identifikációt tekinti hasznosabbnak. Az apa szerepe a halált hordozó anya feletti győzedelmeskedés. A nő minden problémájáért az anyát okolja, beleértve ebbe a nők férfiak általi elnyomását is. Az anya mint *eredet* gondolata már igen távol esik bármilyen feminista elképzeléstől, amely a nők társadalmi, politikai, gazdasági helyzetének megváltoztatására törekedne: a „*Cherchez la mère*» felülbírálatát ajánljuk, mivel ez a felszólítás többet tett a patriarchális kultúra normáinak fenntartása érdekében, mint annak megkérdőjelezéséért” (Doane, Hodges, 1992: 78).

⁴ Eredeti megjelenés 1977, angol fordítás 1986.

Bár a három elmélet – a Winnicottra építő Chodorow, a Kleint követő Dinnersten, és a Lacant és a tárgykapcsolat elméleteket követő Kristeva megközelítése – jelentős hatással volt a feminista pszichoanalízis anyaságkoncepciójára, néhány ponton mégsem tudta kikerülni a pszichoanalízis által a nő mint szubjektum útjába állított „csapdákat”. Egyrészt az anyaság elkerülhetetlenségét, a „kötelező anyaság” gondolatát egyik elmélet sem tudta feloldani. Chodorow és Dinnerstein elméleteiből – amelyek az anyaság nemhez kötöttségét társadalmi konstrukciónak tekintik – akár arra is következtethetünk, hogy léteznek más alternatívák is a „normális” női fejlődésmenetben. Azonban az általuk leírt szociális konstrukció túlságosan is a családszerkezet pszichés következményeire koncentrál, és figyelmen kívül hagyja a konstrukció folyamatának más lehetséges aspektusait. A korlátok feloldása ezekben az elméletekben tehát csupán a szubjektum alakulásának egyetlen, bár tagadhatatlanul jelentős körére terjed ki.

Nincs egyértelmű utalás az anyaság és a női szexualitás gondolatának szétválasztására sem, tehát mind a pszichoanalízisben, mind a feminista pszichoanalitikus elméletekben továbbgyűrűzik az az elképzelés, amely az anyaságot jelöli ki a normális fejlődésmenetnek, a női szexualitást pedig a patológiásnak. Az anyaság jelentőségének hangsúlyozása bármely szociális vagy pszichés probléma esetében az anya felelőssé tételét is maga után vonja. A feminista törekvések ezen a téren ellentmondásosak, hiszen az anyaságot mint a szolidaritás alapját elutasító irányzatok többek között a *mother blaming* gondolata ellen is felléptek, amelynek kialakításában és elterjedésében nagy szerepet játszottak a korai kötődés elméletei és az azokat népszerűsítő írások (Chira, 1998). Végül az elméletek felszaporodásával az anyaságot egyre jobban jellemzi az a már kezdetektől ismert ambivalencia, amely a klasszikus aktív/passzív szembeállítás, illetve a szubjektum/objektum rendszerében elemezhető.

A tárgykapcsolat elméletek és a feminista pszichoanalízis közös vonása, hogy nem ismerték fel az interszubjektivitásban való gondolkodás jelentőségét a nőiség definiálása szempontjából. Nem véletlen, hogy Klein jelenti a legjelentősebb fordulópontra az anyaságról való gondolkodásban, hiszen az ismertett pszichoanalitikus elméletek közül egyedül az ő elméletében valósulhat meg a helyreállított, szimmetrikus kapcsolatokon keresztül a nők szubjektumként történő leírása. Hiába igyekeztek tehát a feminista pszichoanalitikusok a nők társadalmi pozícióját figyelembe venni az elméletalkotás során, a változás lehetősége

minduntalan abba az akadályba ütközik, hogy a zéró összegű játszma-ként felfogható szubjektum-objektum kapcsolati helyzetben a nőknek nincsen esélyük arra, hogy önmaguk és mások (f)elismerjék: ők is meghatározhatók szubjektumként.

Az anyaságban rejlő ellentmondások: a dichotóm látásmód kritikája

A pszichoanalízis identitáskonceptiójának feminista, illetve posztstrukturalista kritikája a tárgykapcsolati iskolákhoz hasonló mértékben járult hozzá a nőiség, a nők szubjektumként való újradefiniálódásához. A Jessica Benjamin-féle kétszemélyes, interszubjektív modell felhívja a figyelmet arra, hogy a társadalmi percepcióban az anyák (és minden nő) statikus használati tárgyként jelennek meg ahelyett, hogy személyként tekintenénk rájuk, és ez egyszerre oka és következménye egy primitív és infantilis gondolkodásmódnak, amelyben a másik mint szubjektum felismerésének hiányát láthatjuk (Robbins, 1996). Benjamin szerint az anyaszerepben is jelentkezik a nők kulturális korlátozottsága, amely leginkább abban nyilvánul meg, hogy a lánygyermek hiába várja anyjától annak elismerését, hogy ő maga is önálló szubjektum, maga is ágens, amennyiben maga is a férfi vágy kiszolgáltatott tárgyaként definiálódik. A lánygyermek tehát a külvilág felé, az apa felé fordul az autonómia vágyával, éppúgy, mint a fiúgyerek, aki azonban az apától ezt az autonómiát meg is kaphatja, míg a lánygyermek maga is a férfi vágy tárgyává válik (Benjamin, 1988).

A kérdés egyszerű és egyértelmű megválaszolásának akadályát jelenti, hogy az ellentmondások sokasága rajzolódt ki a különféle elméletek ismertetése során a nőiséggel és az anyasággal kapcsolatban. Az ellentmondás egyrészt pszichoanalitikus értelemben áll fenn (aktív / passzív, szubjektum / objektum, ágens / elszenvedő), másrészt a társadalmi megítélés és az anyaság mint tevékenység is ellentmondásban áll egymással (inaktív tagja a társadalomnak / a gyermek gondozásában aktív személy). Freud (1925, 1933) rendszeresen utal az anyai aktivitásra és a női passzivitásra, amelyből úgy tűnik, Freud is felismerte, hogy az anyaság az a terület, ahol a maszkulinitás és femininitás társadalmi antagonizmusa leginkább megkérdőjeleződik, hiszen az aktivitás / passzivitás megkülönböztetése alól – amelyet a szexualitás területén alapvető fontosságúnak tekintett –, az anyaság fontos kivételt képez. Freud számára a női fejlődésmenet a maszkulin aktivitás feladásaként is értel-

mezhető, ugyanakkor a lány, amikor anyjával identifikálódik, egy aktív személyt figyel meg. Azonban az anya csak a gyermek irányában aktív, a külvilág szemszögéből passzív, illetve nem viselkedik szubjektumként. Az azonosulás a lánygyermek számára tehát csak azért lehet kielégítő és azért jöhet létre, mert abban szerepet kap a gyermek utáni vágyódás is, akivel szemben – és csakis vele szemben – a nő mint anya, maskulin (vagy aktív) módon viselkedhet. Ebből a megközelítésből is érthetővé válik, hogy a lány miért fogadja el az anyával való azonosuláson keresztül a férfi dominanciát, hiszen az öröm elérése, amely ez esetben a szubjektum pozíciójában gyökerezik, csakis a férfin keresztül valósulhat meg (Hoffman, 1996).

Freud elmélete patológizálja azt a nőt, aki ezzel az ellentmondással nem tud együtt élni, és a normálistól eltérő irányban fejlődik, vagyis nem a heteroszexualitást és az anyaságot tűzi ki életcélul. Hozzá kell tenni azonban, hogy a heteroszexualitás alatt nem a nő aktív heteroszexuális vágyát értjük, tehát nem egy heteroszexuális szubjektumról beszélünk, hanem a férfi vágy elfogadásáról, a heteroszexualitás objektumáról, és az anyaság vállalása pedig a benne rejlő ambivalens szubjektum / objektum pozíciókkal együtt történik.

Az anyasággal kapcsolatos ambivalencia felismerhető minden eddig ismertetett elméletben. Az anyaságot az aktív / passzív szembeállítás alóli kivételként ismertük meg, legalábbis láthattuk, hogy az anyaság fogalma megkérdőjelezi ezt az általános érvényűnek hitt nemi különbségtételt. Ez az ellentmondás illetve ambivalencia a nő mint szubjektum vagy objektum kérdése mentén kapcsolható össze: a passzív állapot, a tárgy helyzetének elfogadása jelenti a nő számára az egyetlen utat a szubjektum helyzetének elérésére, amelyet az anyaság jelenít meg a női fejlődésmenetben. Az anyaság tehát egyszerre reprezentálja a szubjektum és az objektum helyzetét, vagyis megkérdőjelezhető az is, hogy e két fogalom egymástól valóban elkülönülő kategória-e.

Az interszubjektivitás keretein belül az anya-gyermek kapcsolat – éppúgy, mint az apa-gyermek kapcsolat – kiszakad ebből a dichotóm térből, és akár a tárgykapcsolat elméletek fogalmaira építve, akár a freudi vagy lacani gondolatot továbbépítve lehetővé válik mind a preödipális, mind az ödipális szülő-gyermek viszony leírása. A kölcsönös felismerés feladata és a másik mint szubjektum elismerése nem teszi az egyik félt a kapcsolatban passzív felületté, a két fél egyaránt kezdeményezhet és fogadhatja a másik kezdeményezését. A kapcsolati pszichoanalízis elméleteiben a fejlődés középpontjában a másik (f)elismerése

áll: egyrészt a gyermek igénye, hogy az anya észrevegye őt, és a gyermek egyre inkább alakuló képessége arra, hogy anyjára különálló szubjektumként tekintsen. A reciprocitáson és az interszubbjektivitáson van a hangsúly, amelyet az ödipális szintről a preödipális szintre történő váltás is jellemez – a hangsúly eltolódik az apáról az anyára (Gerhardt, Beyerle, 1997).

Chodorow (2000) elgondolásához hasonlóan, Jessica Benjamin (2000) szerint sem a szeparáció a gyermek fejlődésében az egyetlen és legfontosabb mérföldkő. Ebben a folyamatban ugyanis a gyermeknek azt is fel kell ismernie, hogy az anya különálló, független individuum, s ez az empátia elsajátításának azt a formáját jeleníti meg, amelyet az anya irányában, és nem csak felőle érzünk. Benjamin tehát Winnicott egyirányú anyai elismerését kiegészítve, és azt ily módon nem kis mértékben átértelmezve, a kölcsönös (f)elismerést teszi meg a fejlődés kulcsfogalmának. A másik felismerésének és elismerésének gondolatára alapozva olyan fejlődéseméletet ír le, amelyben az anya mint önálló szubjektum is létezhet, és a kislány a (f)elismerés légkörében nevelkedve autonómiával, ágenciával rendelkező személyként választhat utat, akár az anyaság útját.

IRODALOM

- BENJAMIN, J.** (1988): *The Bonds of Love*. New York: Pantheon.
- (2000): Reparative Projects, In Rudnitzky, P. (ed.) *Psychoanalytic Conversations: Interviews with Clinicians, Commentators and Critics*. London: The Analytic Press, 233–273.
- BUTLER, J.** (1997): „Esetleges alapok: A feminizmus és a »posztmodern« kérdés.” In *Thalassa* 97/1: 11–31.
- CHAUSSEGET-SMIRGEL, J.** (1976): „Freud and Female Sexuality – The Consideration of Some Blind Spots in the Exploration of the ‘Dark Continent’” In *International Journal of Psycho-Analysis* 57: 275–286.
- CHIRA, S.** (1998): *Mother’s Place: Choosing Work or Family Without Guilt or Blame*. New York: HarperPerennial.
- CHODOROW, N.** (1978): *The Reproduction of Mothering Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley: University of California Press
- (2000): *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*. Budapest: Új Mandátum.
- CSABAI M., ERŐS F.** (2000): *Testhatárok és énhatárok – Az identitás változó keretei*. Budapest: Józsefvárosi Könyvtár.

- DINNERSTEIN, D.** (1987): *The Rocking of the Cradle and the Ruling of the World*. The Women's Press.
- DOANE, J., HODGES, D.** (1992): From Klein to Winnicott: A New Mis-en-scène for Mother, In *From Klein to Kristeva: Psychoanalytic Feminism and the Search for the „Good Enough” Mother* Ann Arbor: University of Michigan Press, 7–32.
- FREUD, S.** [1925] (1995): A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye. In *A szexuális élet pszichológiája*. Budapest: Cserépfalvi, 193–203.
- [1933] (1999): A nőiség, In *Újabb előadások a lélekelemzésről*. Budapest: Cserépfalvi, 126–151.
- GERHARDT, J., BEYERLE, S.** (1997): „What If Socrates Had Been a Woman?” In *Contemporary Psychoanalysis* 33: 367–410.
- HOFFMAN BARUCH, E., SERRANO, L.J.** (1996): *Women Analyze Women: In France, England and the United States*. New York: Harvester, Wheatsheaf.
- HOFFMAN, LEON** (1996): „Freud and Feminine Subjectivity” In *Journal of the American Psychoanalytic Association – The Psychology of Women: Psychoanalytic Perspectives* vol. 44/Suppl. 23–44.
- KLEIN, M.** [1928] (1999): Az ödipusz-konfliktus korai szakaszai, In Klein *A szó előtti tartomány*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 7–23.
- [1935] (1999): A mániás depresszió pszichogenezise, In Klein *ibid.*, 25–61.
- [1956] (1999): Tanulmány az irigységről és a háláról, In Klein *ibid.*, 163–186.
- KRISTEVA, J.** (1980): Motherhood according to Giovanni Bellini, In Roudiez, L. (szerk.) *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art.*, New York: Columbia University Press, 237–270.
- (1985): Tales of Love, In Oliver, K. (1997) (szerk.) *The Portable Kristeva*, New York: Columbia University Press, 308–348.
- (1986): Stabat Mater, In Moi, T. (szerk.) *The Kristeva Reader*, New York: Columbia University Press, 160–186.
- (1989): Black Sun, In Oliver, K. (1997) (szerk.) *ibid.*, 381–396.
- MINSKY, R.** (1996): *Psychoanalysis and Gender: An Introductory Reader*. London, New York: Routledge.
- MITCHELL, J.** (2000): *Mad Man and Medusas. Reclaiming Hysteria*. New York: Basic Books.
- MITCHELL, S.A.** (1981): „The Origin and Nature of the ‘Object’ in the Theories of Klein and Fairbairn” In *Contemporary Psychoanalysis*, 17: 374–398.
- OLIVER, K.** (1997): *The Portable Kristeva*, New York: Columbia University Press.
- PANTONE, P. J.** (1994): „Projective Identification: Affective Aspects” In *Contemporary Psychoanalysis* 30: 604–618.
- ROBBINS, M.** (1996): „Nature, Nurture, and Core Gender Identity” In *Journal of the American Psychoanalytic Association* 44 Supplementary Edition: 93–117.
- ROSEN, H., ZICKLER, E.** (1996): „Feminist Psychoanalytic Theory: American and French Reactions to Freud” In *Journal of the American Psychoanalytic Association* 44 Supplementary Edition: 71–92.
- SAYERS, J.** (1989): „Melanie Klein and Mothering – A Feminist Perspective” In *International Review of Psycho-Analysis* 16: 363–376.
- SNITOW, A.** (1989): A Gender Diary, In Harris, King (eds.) *Rocking the Ship of State: Toward a Feminist Peace Politics*. Boulder, London: Westview Press, 35–73.

- SPRENGNETHER, M. (1990): *The Spectral Mother – Freud, Feminism, and Psychoanalysis*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- TONG, R. (1997): A pszichoanalitikus feminizmus, In Erős, Csabai (szerk.) *ibid.*, 23–62.
- WINNICOT, W. D. (1999): *Játszás és valóság*. Budapest: Animula.
- WRIGHT, E. (1992): *Feminism and Psychoanalysis – A Critical Dictionary*. Oxford: Blackwell.

LOST CHILDHOOD AND THE LANGUAGE OF EXILE

This remarkable compendium on 'loss' contains essays that are amongst the most moving and deeply reflective accounts of all the different types of loss we can undergo, whether it be the loss of one's country, one's mother tongue, or that loss we must all endure: the loss of our childhood. The editors have found writers for whom to write about loss is to bring out the very best in one's reflections on life itself. Christopher Bollas

Lost Childhood and the Language of Exile invites the reader to enter a territory shaped by history, politics, economy and cultural transformations. Written by psychoanalysts, psychotherapists, writers, scientists, artists and historians, it gives important insights into the psychodynamic processes involved in working with, and being part of, exiled and immigrant populations

Edited by Judit Szekacs-Weisz and Ivan Ward

Designed by Minnie Weisz

Published by IMAGO EAST WEST and THE FREUD MUSEUM

You can order your copy of LOST CHILDHOOD at the introductory price of £12.99 (usual price £14.99) from THE FREUD MUSEUM SHOP or IMAGO MLPC at

www.freud.org.uk / tel: 020 7435 2002

www.imagomlpc.com / tel: 7431 7170